

**Syllabus B.A. (Economics)
Paper Pattern for all Six Semester (Sem.I to Sem II)**

Theory : 80 Marks

Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

- i. All questions are compulsory
- ii. All question carry Equal Marks (Each question SIXTEEN Marks)

1. Student will have to solve TWO long question from any two of the five units. Each these broad question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is available) $2 \times 16 = 32$

2. Student will have to solve EIGHT Short Question in all choosing four question from each of the two units out of the total five. Each short question carries Four Marks (Internal Choice is available) $8 \times 4 = 32$

3. Student will have to solve EIGHT Multiple Choice Type Question from any one of five units. Each of these questions carries Two Marks. $8 \times 2 = 16$

Total = 80

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks
2. Assignments - 10 Marks

**Syllabi Prescribed for B.A. Part-I (Economics)
Semester-I**

MICRO ECONOMICS

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-III Cost and Revenue Analysis :

3.1 Cost of Production : Meaning and kinds of Cost of Production - Monetary Cost, Total Cost, Average Cost, Marginal Cost.

3.2 Revenue : Meaning and kinds of Revenue – Total, Average and Marginal Revenue. Relation between Average Revenue and Marginal Revenue.

3.3 Internal and External Economies & Dis-economies.

Unit-IV Market Structure :

4.1 Perfect Competition Market : Definition and Characteristics.

4.2 Monopoly Market : Definition, Characteristics and Types, Price Discrimination under Monopoly and its Types.

4.3 Monopolistic Competition Market : Definition and Characteristics.

4.4 Oligopoly : Definition and Characteristics.

Unit-V Production Factors :

5.1 Definition and Characteristics of Production Factors : Land, Labour, Capital and Entrepreneur

5.2 Concept of Rent and The Ricardian Theory of Rent.

5.3 Concept of Wages, Interest and Profit. (Theories not applicable)

Books Recommended :

1. A.L. Meyers : Elements of Modern Economics
2. A.W. Stonier and D.C. Hugue : A Textbook of Economic Theory.
3. Awn and Das : Outline of Price Theory.
4. Alexander Cairncross : Introduction to Economics, 6th Edition.
5. G.L. Jain : Advance Micro Economic Theory, Mangal Deep Publications, Jaipur.
6. F. Ben ham : Economics
7. K.K. Dwett : Modern Economic Theory.
8. M. Maria John Kennbody : Advance Micro Economic Theory, Himalaya Publishing House, Delhi.
9. एम.एल.झिंगन - व्यक्ति अर्थशास्त्र, वृंदा पब्लिकेशन, प्रा.लि. दिल्ली.
10. एल.एम.राज : अर्थशास्त्रके सिध्दांत, ज्ञानदा प्रकाशन, पटना.
11. एम.एल.सेठ माईक्रो अर्थशास्त्र, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल एज्युकेशनल पब्लिकेशनस, आग्रा.
12. प्रा. जिभकाटे बी.एल. : अर्थशास्त्राचे सिध्दांत, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
13. डॉ.जहागिरदार मुक्ता : आर्थिक सिध्दांत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
14. डॉ. माहोरे आर.वाय. : अर्थशास्त्राचे सिध्दांत, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर
15. डॉ.राजपूत करमसिंग आर. व डॉ. भांडवलकर आर.बी. : सूक्ष्म अर्थशास्त्र, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर
16. डॉ.तिवारी एच.आर. : सूक्ष्म अर्थशास्त्र, अद्वैत प्रकाशन, अकोला.
17. डॉ.तायडे पुष्पा : सूक्ष्म अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
18. डॉ.झामरे जी.एन.: सूक्ष्म अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर.
19. डॉ.काकडे जे.एम. व डॉ.गव्हाळे आर.आर. - सूक्ष्म अर्थशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
20. डॉ.राजपूत करमसिंग - सूक्ष्म अर्थशास्त्र, श्री साईज्योती प्रकाशन, नागपूर.

Unit-III - Agriculture in Maharashtra:

- 3.1 Land Utilization and Cropping Pattern.
- 3.2 Productivity of Agriculture – Causes of Low Productivity.
- 3.3 Land Reforms, Green Revolution, Irrigation in Maharashtra.

Unit-IV - Industry and Infrastructure in Maharashtra:

- 4.1 Main Features of Industrial Development
- 4.2 Small Scale Industries and Agro-based Industries in Maharashtra.
- 4.3 Development of Railways, Roads, Water, Air Transport in Maharashtra.

Unit-V- Economy of Vidarbha Region:

- 5.1 Historical Background of Vidarbha Region.
- 5.2 Special Issues in Vidarbha Region –
 - Farmers' Suicides,
 - Irrigation Backlog of Vidarbha,
 - Tourism in Vidarbha.
- 5.3 Resources of Vidarbha Region-
 - Minerals
 - Energy
 - Forest

Books Recommended :

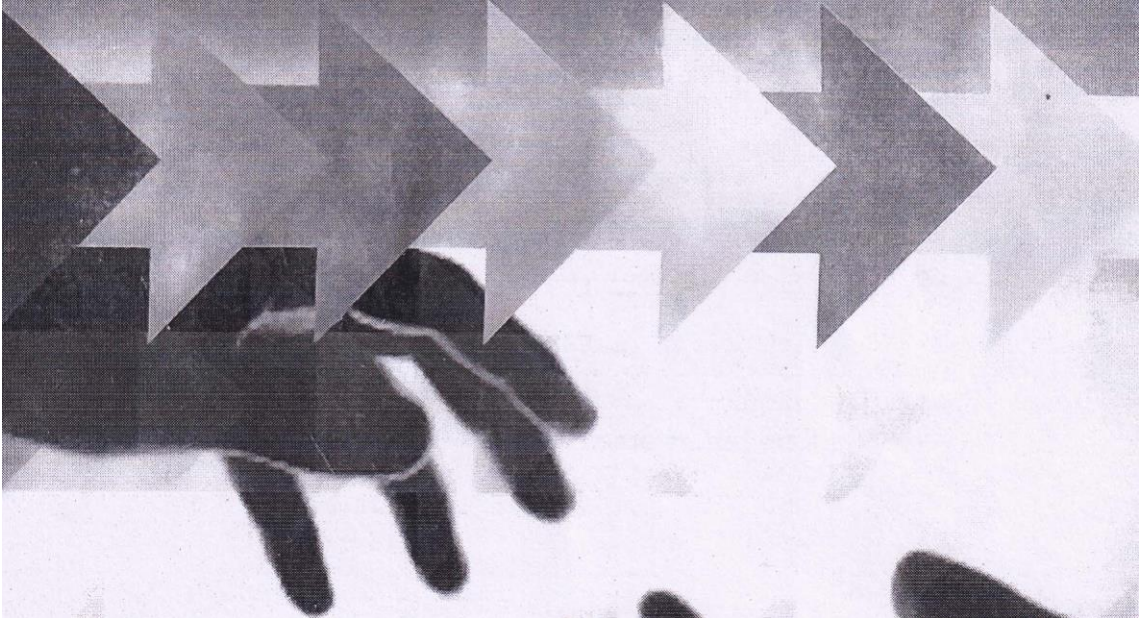
१. डॉ.र.पु.कुरुलकर - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००६
२. डॉ.आर.एस.सोळुंके - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९.
३. डॉ. बी.डी.इंगळे - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २००९.
४. डॉ.मंगला जंगले - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिशर्स, जळगांव, २०१६.
५. डॉ.माधव बिरादार - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१२.
६. नरेंद्र लांजेवार - शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, चिंतन आणि उपाय, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली पूर्व, २००७.
७. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१६-१७ - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
८. डॉ.वैद्य बी.एन. - विदर्भाची अर्थव्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
९. डॉ.सौ.मृणालिनी फडणवीस- विदर्भ पर्यटन - सुवर्ण आशा, श्री रेणुका प्रकाशन, नागपूर, २०१४.
१०. डॉ.श्रीकांत तिडके व शिवाजी नागरे - विदर्भ : विविध दिशा आणि दर्शन, अथर्व प्रकाशन, धुळे, २०१३.
११. नरेंद्र लांजेवार (संपादक)- श्रीनिवास खांदेवाले – विदर्भ राज्य संकल्पना.
१२. तुकाराम जाधव - वार्षिक २०१७ महाराष्ट्र, युनिक अॅकॅडेमी, २०१६.
१३. डॉ.दि.व्यं. जहागिरदार - महाराष्ट्र : ५० वर्षातील आर्थिक विकासाचा घोटाळा, प्रकाशक-कौटिल्य ज्ञान प्रबोधिनी, सेंटर फॉर एकाॅनॉमिक्स अॅन्ड सोशल स्टडीज, अमरावती प्रकाशन वर्ष-२००९

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. प्रथम सेमिस्टर

सूक्ष्म अर्थशास्त्र

डॉ. जी. एन. झामरे

Micro Economi

सेमीर 9 (I)

अर्थशास्त्र

B.A I sem I (Economic)

4.3

मजूरी, व्याज व लाभाच्या संकल्पना

(Concept of Wages, Interest & Profit)

मजूरी

प्रास्ताविक

मजूरी अर्थ व व्याख्या

रोख मजूरी व वास्तविक मजूरी

अपूर्ण स्पर्धेत मजूरीचे निर्धारण

श्रमिकांचे शोषण

मजूरी दरातील तफावत

व्याज

व्याजाची व्याख्या

व्याजाचे प्रकार : मिश्र व्याज, शुद्ध व्याज

लाभ

लाभाची संकल्पना

लाभाची व्याख्या

मिश्र लाभ व शुद्ध लाभ

प्रश्न

पैसा त्यांच्या सेवांबद्दल मिळणारी फी या सर्वांचा समावेश मजुरीमध्ये होतो. म्हणून -

“मजुरी म्हणजे उपयोगितांची निर्मिती करणाऱ्या श्रमाबद्दल कामगाराला मिळणारा मोबदला” अशी मजुरीची व्याख्या करण्यात येते. आजकाल तर कमिशन, बोनस, रॉयल्टी यांचा समावेश मजुरीत करण्यात येतो.

मजुरी (Money Wages) व वास्तविक मजुरी (Real Wages) :

मुद्रेच्या स्वरूपात मिळणाऱ्या मजुरीला रोख मजुरी किंवा मौद्रिक मजुरी असे म्हणतात. राला मिळणारा ८० रु. रोज किंवा प्राध्यापकाला मिळणारा ५,००० रु. पगार ही रोख मजुरीचे हरणे होत.

मुद्रेच्या द्वारे वस्तू व सेवा खरेदी करून त्यांच्या साहाय्याने इच्छांची तृप्ती करता येते. मुद्रेच्या मोबदल्यात मजुराला मिळणाऱ्या वस्तू व सेवा महत्त्वाच्या ठरतात. मौद्रिक मजुरीतून वस्तूंचे व सेवांचे जे परिमाण मजूर प्राप्त करू शकतो, त्याला वास्तविक मजुरी असे म्हणतात. रोख वेतनामुळे श्रमिकाच्या राहणीमानाच्या दर्जाची नीट कल्पना येऊ शकत नाही.

अँडम स्मिथ यांच्या मते, “श्रमिक श्रीमंत आहे की गरीब, त्याला मिळणारा मोबदला योग्य आहे किंवा नाही ही गोष्ट त्याला मिळणाऱ्या रोख मजुरीवरून ठरत नसून त्याला मिळणाऱ्या वास्तविक मजुरीवरून ठरत असते.” वास्तविक मजुरीचा विचार करताना श्रमिकाला मुद्रेच्या मोबदल्यात किती वस्तू व सेवा मिळतात याचा विचार करावा लागतो. पण त्याचबरोबर रोज पेशाशिवाय त्याला ज्या इतर सुखसोयी (उदा. रहावयास मोफत किंवा कमी भाड्यात घर, मोठ्या वैद्यकीय मदत, कुटुंबियांसमवेत फुकट प्रवास इत्यादी) मिळतात, त्याचा सुद्धा विचार करावा लागतो. तसेच श्रमिकाला जो त्रास व गैरसोयी सहन कराव्या लागतात, त्यांचा सुद्धा विचार वास्तविक मजुरीत करावा लागतो. म्हणून म्हणता येईल की, वास्तविक मजुरी = रोख मजुरी - मुद्रेची क्रयशक्ती + धंद्यातील सोयी व सवलती - धंद्यातील गैरसोयी व अडचणी.

वास्तविक मजुरीचे घटक किंवा तत्त्वे :

वास्तविक मजुरी ही पुढील घटकांवर अवलंबून असते.

- (१) रोख मजुरी
- (२) मुद्रेची क्रयशक्ती
- (३) धंद्यातील सोयी व सवलती
- (४) धंद्यातील गैरसोयी व अडचणी

(३) पैशाव्यतिरिक्त मिळणाऱ्या सुखसोयी व सवलती : रहावयास मोफत कमी भाड्यात घर, मोफत औषधोपचार, पेन्शन व ग्रॅज्युइटी इत्यादी पैशांव्यतिरिक्त मिळणारे सुखसोयी व सवलती जितक्या जास्त तितकी वास्तविक मजुरी जास्त असते.

(४) कामाचे स्वरूप : ज्या कामात जीविताला धोका असतो किंवा जे काम आरोग्य हानिकारक असते, त्या कामातील वास्तविक भृती कमी असते. खाणीत काम करणाऱ्या उंच इमारतीवर काम करणाऱ्या श्रमिकांना सतत धोका असतो, म्हणून त्यांची वास्तविक भृती कमी असते; तर डॉक्टर, वकील ह्या लोकांच्या व्यवसायात कोणताच धोका नसतो, म्हणून त्यांची वास्तविक भृती जास्त असते.

(५) जोड उत्पन्नाच्या सोयी : कम्पौंडर, स्टेनोग्राफर व टायपिस्ट इत्यादी फावल्या वेळात इतर कामे करून पैसे मिळवू शकतात, म्हणून ह्यांची रोख भृती कमी असते. तरी वास्तविक भृती जास्त असते. कारण ते आपल्या नियमित उत्पन्नाला इतर उत्पन्नाचे देऊ शकतात.

(६) कुटुंबातील अन्य व्यक्तींना काम मिळण्याची सोय : काही व्यवसायात असतात की ज्यात श्रमिक स्वतःच्या मुलाला, भावालाला, बायकोला काम मिळवून देऊ शकतो. उदा. विडी कारखान्यातील मजूर त्याच धंद्यात आपल्या कुटुंबियांना काम मिळवून देऊ शकतो. म्हणून अशा व्यवसायात वास्तविक भृती किंवा मजुरी जास्त असते.

(७) काम करण्याचे तास : काम करण्याचे तास जास्त असल्यास वास्तविक भृती कमी असते. प्राध्यापकाला ३-४ तास काम करावे लागते तर डॉक्टरला ८-१० तास काम करावे लागते. या दोघांचे वेतन म्हणजेच रोख भृती सारखी असली तरी प्राध्यापकाची वास्तविक भृती जास्त तर डॉक्टरची वास्तविक भृती कमी राहिल.

(८) बढतीची संधी : ज्या नोकऱ्यांमध्ये किंवा उद्योगधंद्यात बढतीची संधी उपलब्ध होऊ शकते त्या नोकऱ्यांतील वास्तविक मजुरी ही जास्त असते.

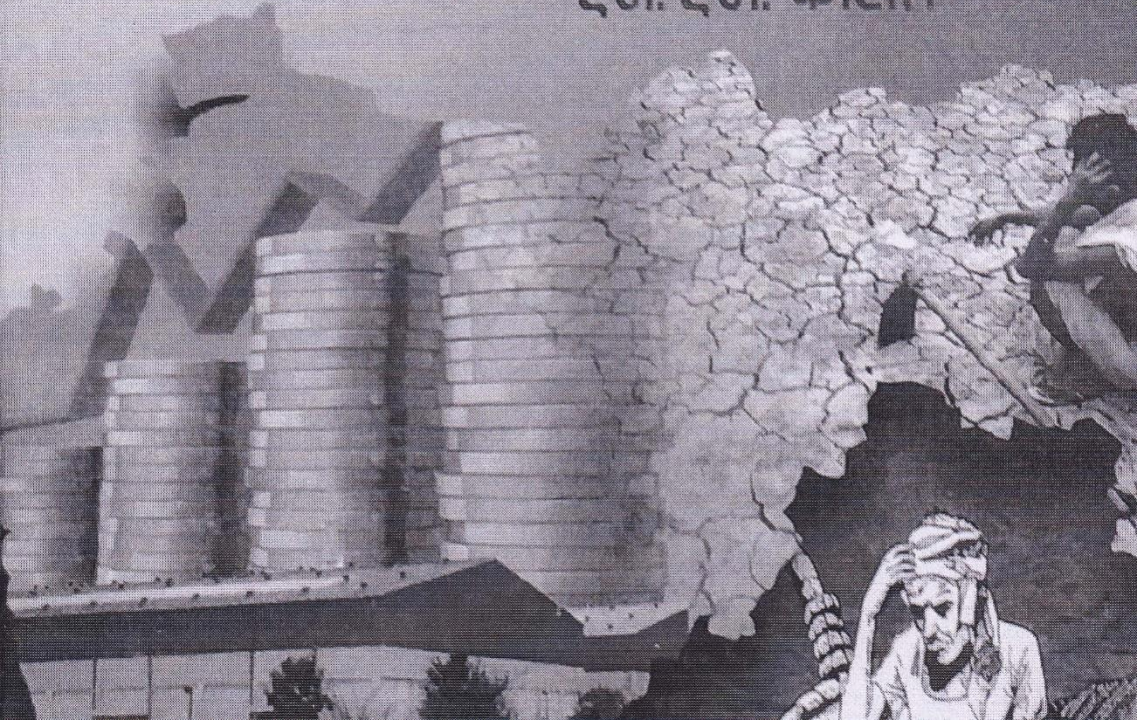
(९) सामाजिक प्रतिष्ठा : ज्या व्यवसायांना सामाजिक प्रतिष्ठा असते

संत गाडगेबाबा अंतरावती विद्यापीठ | बी. ओ. द्वितीय सेमिस्टर

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था

ECONOMY OF
MAHARASHTRA

एस. एस. कोलते

सेमीस्टर २ (II)

अर्थशास्त्र B.A I Sem II [ECONOMICS]

:: १.१ ::

महाराष्ट्र राज्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
(Historical Background of Maharashtra State)

- १.१.१. प्राचीन इतिहास
 - १.१.२. इस्लामी राज्य
 - १.१.३. मराठ्यांची सत्ता
 - १.१.४. पेशव्यांचा उदय व सत्ता
 - १.१.५. ब्रिटीश सत्ता
 - १.१.६. भारताची पारतंत्र्यातून मुक्तता
 - १.१.७. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती
- अभ्यासार्थ प्रश्न

१.१.१. प्राचीन इतिहास :

महाराष्ट्राची प्राचीनता साधारणपणे इ.स.पू. तिसऱ्या शतकापर्यंत नेता येईल कारण म्हणजे संस्कृत भाषेपासून उदयाला आलेली महाराष्ट्री भाषा ही इ.स. पू. अवथा तीसऱ्या शतकात प्रचारात होती असे काही तज्ज्ञांचे मत आहे. आजच्या ह्या प्रदेशाची मराठी भाषा ह्या महाराष्ट्री-प्राकृत भाषेपासून विकसीत झाली असून इ.स. १० व्या शतकापासून ती प्रचलीत झाली असावी असा अंदाज वर्तविल्या जातो. महानाव देखील या भाषेवरूनच पडले असावे.

महाराष्ट्राचा कोकण भाग हा इ.स.पू. ३२१-१९८४ ह्या काळात मौर्य साम्राज्याचा

श्रीधर वर्म्यासा सेनापती सत्यनाग याने सागर जिल्ह्यातील एरण गावी, शिलालेख कोरला असून त्यात त्याने स्वतःचा 'महाराष्ट्र प्रमुख म्हणून उल्लेख आहे.' महाराष्ट्र देशाचा उल्लेख असलेला हा आद्य कोरीव लेख होय.

नंतर इ.स. २४० ते ५२५ ह्या कालावधीत वाकाटक राजांनी विदर्भ उर्वर्चस्वाखाली आणला होता. वाकाटक काळात महाराष्ट्राची साहित्य, कला आणि क्षेत्रात राजाश्रयामुळे उल्लेखनीय प्रगती झाली. अजिंठ्याची १६, १७ व १९ या क्रमांकाचे लेणी ही याच काळातील आहेत.

वाकाटकानंतर इ.स. च्या सहाव्या शतकात कलचुरी राजघराण्यांची महाराष्ट्राची काही भागांवर राज्य केले. महाराष्ट्राचा भू-प्रदेश त्यांचेकडे इ.स. ५५० ते ७६० इ.स. ९७३ ते ११८० यादोने कालखंडात होता. राजा दुसरा पुलकेशी याने नाशिक आपले महत्त्वाचे ठाणे केले होते.

वेरूळ येथील जगप्रसिद्ध कैलास लेणे हे कृष्ण पहिला या राष्ट्रकूट राजाने त्यानंतर यादवांनी इ.स. ११८९ ते १३१० पर्यंत महाराष्ट्रावर राज्य केले. राजांनी धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण स्विकारले होते. त्यांनी मराठी भाषेला राजाश्रय आणि तिला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला. नाशिक जिल्ह्यातील चांदोर या ठिकाणी यादवांची इ.स. ११८७ पर्यंत राजधानी होती.

१.१.२. इस्लामी राज्य : इ.स. १२९६ पासून मुसलमानांची राजवट सुरू झाली. इ.स. १३४७ साली मुहम्मद तुघलकाची सत्ता क्षीण झाल्यावर अल्लाउद्दीन हसन याच्या धुरीणत्वाखाली दक्षिणेत बहमनी घराण्याची स्थापना झाली. देवगिरी अथवा दौलतपूर ही बहमनीची काही काळ राजधानी होती. सोळाव्या शतकात बहमनी राज्याने कोड्याची कुतबशाही, अहमदनगरची निजामशाही, वऱ्हाडची इमाहशाही, विदर्भाची आदिलशाही आणि विदर्भची बरीदशाही अशा पाच स्वतंत्र राज्यात विभाजन झाले. सत्ता टिकविण्यासाठी ह्या सुलतानांना स्थानिक मराठी लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर घ्यावे लागले. सनदीसेवा, लष्करी चाकरी, आणि राजनैतिक व्यवहार यासाठी प्र

शहाजीचा पुत्र शिवाजी राजांचा जन्म शिवनेरी किल्यावर १९-०२-१६३० (सं. मारीख ०६-०४-१६२७) रोजी झाला. मराठी राष्ट्र हे शिवाजी राजांची निर्मिती होय. त्या काळात, कोकण आणि देश या प्रदेशातील लोकांच्या समोर स्वराज्याचे, महाराष्ट्र धर्म रक्षेय ठेवून त्यांनी संघटीत केले. या नवीन महाराष्ट्र राज्याला कार्यक्षम लष्करी शासनास देवून ते भक्कम पायावर उभे केले. आर्थिकदृष्ट्या देखील ते स्वावलंबी बनविण्यासाठी शिवाजी हा पहिला मराठी छत्रपती होता. त्याच्या अकाली मृत्यूमुळे (०५-०४-१६६४) महाराष्ट्रात एक पोकळी निर्माण झाली.

नंतर शिवाजी राजांचा पुत्र संभाजी याची कारकिर्द १६८० ते १६८९ ह्या अवधीत सुरू वर्षाची झाली. या नऊ वर्षांच्या काळात त्याला अंतर्गत कलह, शिंदी, पोर्तुगीस, मुघल या सारख्या मतब्बर शत्रुशी मुकाबला करावा लागला. त्याचा १६८९ साली मुघलांशी हातून वध झाला. त्यानंतर शिवाजी महाराजांचा कनिष्ठ पुत्र राजाराम यास मराठ्यांच्या आपला राजा म्हणून निवडले. त्याच्या मृत्युनंतर त्याची पत्नी ताराबाई हिने स्वतांत्र्य युद्ध सुरू केले. आपल्या हाती घेवून आपला पुत्र दुसरा शिवाजी यास छत्रपती म्हणून घोषित केले. परंतु औरंगजेबाच्या नजरकैदेत असलेला संभाजीचा पुत्र शाहू याची १७०७ साली सुटका झाली तेव्हा शाहू पक्ष व ताराबाई पक्ष असे दोन तट मराठी राज्यात पडले. शाहूने सातारा नंतर ताराबाईने पन्हाळ्यात आपली स्वतंत्र गादी स्थापन केली. राजारामचा दुसरा पुत्र संभाजी यास कोल्हापूरची गादी मिळाली. शाहूने सुद्धा त्याला कोल्हापूरचा छत्रपती म्हणून मान दिली.

१.१.४. पेशव्यांचा उदय व सत्ता :

शाहूच्या आमदानीत रायगड जिल्ह्यातील भट घराणे मराठ्यांच्या कारकिर्दीत काळात प्रसिद्धिस पावले. बाळाजी विश्वनाथ भट याने शाहूला त्याचे स्थान बळकट करण्यासाठी मदत केल्याने त्यास सन १७१३ मध्ये पेशवे पद प्राप्त झाले. त्याने मराठ्यांच्या सरदारांना उत्तरेचे दालन उघडून दिले आणि यातूनच पुढे मराठ्यांनी छोटी छोटी राज्ये निर्माण

Syllabus B.A.
Subject : Economics
Paper Pattern for All Six Semester
(Semester-I to Semester-VI)

Theory : 80 Marks
Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

- i. All Questions are Compulsory
 - ii. All question carry Equal Marks (Each Question SIXTEEN Marks)
1. Student will have to Solve TWO Long Question from Any Two of the Five Units. Each of these broad Question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is Available) 2 x 16 =
 2. Student will have to Solve EIGHT Short Question in all choosing four Question from Each of the Two units out of the Total Five. Each Short Question Carries Four Marks (Internal Choice is Available) 8 x 4 =
 3. Student will have to Solve EIGHT Multiple Choice Type Question from Any One of the five units. Each of these Questions Carries Two Marks. 8 x 2 = 1
- Total = 8

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks
2. Assignments - 10 Marks

B.A. Part-II
Semester-III
Macro Economics
(Implemented from 2018-2019 Session)

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I Introduction to Macro Economics :

- 1.1 Macro Economics : Definition, Importance and Limitations
- 1.2 National Income : Concept of National Income, GNP, NNP, GDP, NDP and Per-Capita Income
- 1.3 Methods and Difficulties in Measurement of National Income.

Unit-II Money and Value of Money :

Unit-V International Trade

5.1 International Trade : Meaning of Inter-Regional and International Trade, Difference between Inter- Regional and International Trade, Importance of the Study of International Economics.

5.2 Ricardo's Comparative Cost Theory of International Trade

5.3 Advantages and Disadvantages of International Trade

Recommended Books :

- 1) Gupta S.B. (1994) Monetary Economics, S. Chand and Co. Delhi
- 2) Heller, H.R. (1968) International Monetary Economics Prentice Hill, India
- 3) झिगन एम.एल. समष्टी अर्थशास्त्र, वृंदा पब्लिकेशन, प्रा. लि. दिल्ली
- 4) सेठ एम.एल. मॅक्रो इकॉनॉमिक्स, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल एज्युकेशनल पब्लिकेशन, आग्रा
- 5) डॉ. माहोरे रा.य. समष्टी अर्थशास्त्र, हिमालय पब्लिकेशन, हाऊस, मुंबई
- 6) प्रा. नांदे, प्रा. महाजन, समग्रलक्षी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- 7) डॉ. राजपूत करमसिंग, स्थुल अर्थशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २०१६
- 8) डॉ. जी.एन. झामरे, स्थुल अर्थशास्त्र, पिंपलापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

**B.A. Part-II
Semester-IV
Banking**

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I Commercial Bank

1.1 Bank : Meaning and Types

1.2 Commercial Bank : Definition and Functions

1.3 Credit Creation: Meaning, Process, Sources and Limitations of Credit, Creation of Commercial Bank

Unit-II Central Bank

2.1 Central Bank: Definition and Functions Definition and Importance of

2.2 Credit Control : Meaning, Quantitative and Qualitative Measures of Credit Control.

2.3 Monetary Policy OF RBI : Objectives and Limitations.

Unit-III Co-operative Banks and NABARD

3.1 Co-operative Bank : Meaning and Types

3.2 Co-operative Bank : Objectives and Functions.

3.3 NABARD : Definition, Objectives and Functions

3.4 Co-operatives Societies : Objectives and Functions

Unit-IV IMF and World Bank

अध्यासक्रम
सत्र ३

श्री सार्डनाथ प्रकाशन, नागपुर

स्थूल अर्थशास्त्र

MACRO ECONOMICS

21/12/22 3 (III)

स्थूल अर्थशास्त्राचा परिचय/१९

अर्थशास्त्र बि.पु II Sem III (Econ)

राष्ट्रीय उत्पन्न गणनेतील अडचणी

(Difficulties in Measurement of National Income)

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करतांना अनेक अडचणी उपस्थित होतात. अडचणींचे पुढीलप्रमाणे दोन भागात विभाजन करून स्पष्टीकरण करता येईल.

राष्ट्रीय उत्पन्नात येणाऱ्या अडचणी

अ) वैचारिक अडचणी

१) सेवांच्या मापनात येणारी अडचण

२) हिशोब न ठेवणे

३) व्यवसायाची अनिश्चित विभागणी

४) असंगटीत व गैर मौद्रिक

ब) सांख्यिकीय अडचणी

१) उपयुक्त व विश्वसनीय आकडेवारीचा अभाव

२) क्षेत्रीय असमानता

३) दुहेरी मापनाची समस्या विभागणी

४) उत्पन्नासंबंधी चुकीची माहिती क्षेत्राचे अस्तित्व

वरील सर्व मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

अ) वैचारिक अडचणी -

१) सेवांच्या मापनात येणारी अडचण - राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना हिशोब न ठेवणे ही समस्या उद्भवते ती म्हणजे सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करावा किंवा नाही. करायचा असल्यास कोणत्या सेवांचा त्यात समावेश करावा आणि कोणत्या सेवांचा त्यात समावेश करू नये. यातून मार्ग काढण्याकरीता तज्ञांनी असे सूचविले आहे की, अशाच सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करावा, ज्याचे मोजमाप

सेवांच्या संदर्भात दुसरी समस्या निर्माण होते ती म्हणजे प्रशासकीय सेवांबाबत. शासकीय सेवांचा लाभ उत्पादकांना किती मिळाला व उपभोक्त्यांना किती मिळाला निश्चितपणे सांगता येत नाही. याकरीता राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज घेणाऱ्या व्यक्तीला तःचा निर्णय घ्यावा लागतो. वेगवेगळ्या व्यक्ती व तंत्राद्वारे घेतलेले निर्णय वेगळे राहत असल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

२) हिशोब न ठेवणे - भारतात बहुसंख्य शेतकरी व लहान उद्योजक आपल्या उत्पन्नाचे संपूर्ण व योग्य हिशोब ठेवीत नाहीत. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

३) व्यवसायाची अनिश्चित विभागणी - राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी गोळा करण्याकरीता देशातील विभिन्न व्यवसायांचे निश्चित भागात विभाजन करणे आवश्यक असते. परंतु भारतात व्यवसायांचे असे कोणतेही निश्चित विभाजन करण्यात आलेले नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मोजमाप करता येत नाही. जसे - एक श्रमिक वर्षातून काही दिवस आपले श्रम शेतीमध्ये तर काही दिवस उद्योगधंद्यामध्ये तर काही दिवस अन्य व्यवसायांमध्ये खर्च करित असले तर त्याचे उत्पन्न विभिन्न व्यवसायात विभाजीत करणे कठीण असते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी प्राप्त होऊ शकत नाही.

४) असंघटीत व गैर मौद्रिक क्षेत्राचे अस्तित्व - भारतातील ७०% लोकसंख्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. परंतु या व्यवसायावर शेतकरी असंघटीत आहे. हे शेतकरी आपल्या उत्पादनाचा बराच मोठा भाग घरीच राखून ठेवतात व अत्यंत कमी उत्पादन बाजारपेठेत विक्रीसाठी नेतात. त्यामुळे उत्पादनानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न ठरविणे अत्यंत कठीण जाते तसेच बरेचसे शेतकरी आपल्या उत्पादनाची विक्री वस्तू विनिमय पद्धतीने करतात. अशाप्रकारच्या अमौद्रिक व्यवहारांची पैशात किंमत ठरविणे कठीण जाते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मोजमाप करता येत

२) क्षेत्रीय असमानता - भारत क्षेत्रीय दृष्ट्या एक विस्तृत देश असून त्यामध्ये भौगोलिक व आर्थिक असमानता दिसून येते. ही असमानता विभिन्न राज्यांमध्ये अस्तित्वात नसून एकाच राज्यातील विभिन्न भागात सुद्धा अस्तित्वात आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा निश्चित अंदाज घेता येत नाही.

३) दुहेरी मापनाची समस्या - राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना एक मोठ्या समस्या उत्पन्न होते ती म्हणजे दुहेरी मापनाची समस्या होय. ही समस्या साधारण कृषी क्षेत्रात उत्पन्न होते. जसे उसाची गणना कृषी आणि उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये केली जाते. जर अशाप्रकारे एकाच उत्पादनाची दुहेरी गणना होत असेल तर त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित माहिती उपलब्ध होऊ शकत नाही.

४) उत्पन्नासंबंधी चुकीची माहिती - भारतात उत्पन्न प्राप्त करणारे बरे लोक आयकर, संपत्तीकर आदीतून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी आपल्या उत्पन्नाची चुकीची माहिती सादर करतात. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची योग्य गणना होत न

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व (Importance of National Income)

कोणत्याही देशात पुढील दृष्टीकोनातून राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व जाणवते

- १) आर्थिक विकासाचा सुचक
- २) सरकारी धोरणाला सहाय्यभूत
- ३) आर्थिक नियोजनाचा सहाय्यक
- ४) तुलनात्मक अध्ययनाकरीता उपयुक्त
- ५) अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाचे निर्देशक
- ६) संपत्तीच्या वितरणाचे सुचक
- ७) दरडोई उत्पन्नाची माहिती

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. चवथी सेमिस्टर

बँकिंग

BANKING

डॉ. रविंद्र देशमुख

सोमेश्वर ४ (IV)

अर्थशास्त्र :: २.३ ::

B.A II Sem IV (E)

रिझर्व बँकेचे मौद्रिक धोरण

(Monetary Policy of Reserve Bank of India)

मौद्रिक धोरण म्हणजे काय ? :

(What is Monetary Policy ?) :

मौद्रिक धोरणाचा अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांवर, सर्व अंगांवर, सर्व अर्थव्यवस्थांवर आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर आणि आर्थिक विकासाच्या वेगावर दूरगामी परिणाम घडवून देतो. मौद्रिक धोरणाचे हे महत्त्व लक्षात घेऊनच बहुधा ऑरिस्टॉटल यांनी आपल्या मौद्रिक धोरणाची चर्चा केली असावी. भरभराटीला आलेल्या रोमन साम्राज्याचे षडून् येण्यासाठी त्या काळी असलेली गोंधळाची मुद्राविषयक परिस्थिती कारणीभूत असे ऑरिस्टॉटल यांचे मत होते. गोंधळाची मुद्राविषयक परिस्थिती ही चुकीच्या मुद्रा धोरणाचीच निष्पत्ती होती. लॉर्ड जे. एम्. कीन्स यांचा General Theory हा ग्रंथ झाल्यानंतर भांडवलशाही देशांमध्ये वैचारिक क्रांती घडून आली. ह्या वैचारिक परिणाम मौद्रिक धोरणाच्या महत्त्वामध्ये वाढ होण्यामध्ये झाला.

प्रत्येक देशाचे मौद्रिक धोरण हे त्या देशाच्या आर्थिक धोरणाचाच एक भाग असतो. आर्थिक धोरणाचा संबंध संपूर्ण अर्थव्यवस्थेशी असतो, तर मौद्रिक धोरणाचा संबंध मुद्रेच्या पुरवठ्याशी व व्यवस्थापनाशी असतो.

देशामधील अर्थव्यवहार, ह्या अर्थव्यवहाराचे स्वरूप तसेच अर्थव्यवहाराचे आणि मुद्रेचा पुरवठा यामध्ये फार जवळचा सहसंबंध आहे. मुद्रेच्या पुरवठ्याचा देशाच्या अर्थव्यवहारांवर निश्चित स्वरूपाचा परिणाम घडवून देतो. ह्या अर्थव्यवहाराचे

ह्या व्याख्येवरून आर्थिक धोरणाला पूरक ठरेल अशीच मौद्रिक धोरणाची भूमिका हे स्पष्ट होते.

प्रो. पॉल आइजिन यांनी व्यापक दृष्टिकोनातून मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे, "मुद्राविषयक व्यवस्थेच्या (Monetary System) कार्यामुळे मिळू शकणारे जास्त प्रमाणावर मिळविता यावेत तसेच त्यामुळे होऊ शकणारे नुकसान न्यूनतम यावे, ह्याकरिता आखण्यात येणाऱ्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणता येईल.

ह्या व्याख्येवरून मौद्रिक धोरणाची पुढील कार्ये स्पष्ट होतात. (१) मुद्राविषयक कार्ये सुरळीतपणे चालविणे, (२) त्यामुळे मिळू शकणारे फायदे मोठ्या प्रमाणावर मिळविता यावेत ह्याकरिता प्रयत्न करणे आणि (३) काही अपरिहार्य कारणांमुळे घडून येणाऱ्या नुकसानीतून न्यूनतम राहिल अशी व्यवस्था करणे.

केन्ट ह्या अर्थतज्ज्ञाने मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, "मुद्रा धोरणाला साधारणतः विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने चलनामधील मुद्रेचा विस्तार किंवा संकुचनेचे व्यवस्थापन घडविण्यासाठी कारणीभूत ठरणारे धोरण म्हणजे मौद्रिक धोरण." ("Monetary Policy is the policy which contributes to the management of the expansion and contraction of the volume of money in circulation for the explicit purpose of attaining a specific objective such as full employment.

मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल - "अर्थव्यवस्थेची गरजांनुसार घेऊन देशामधील मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्याला विशिष्ट पातळीवर टिकवण्यासाठी तसेच आवश्यकतेनुसार मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्यात बदल घडवून आणण्यासाठी घडविण्यात येणाऱ्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणतात."

देशामधील मौद्रिक प्रणालीला (Monetary System) प्रभावित करणाऱ्या सर्व कारणांचा मौद्रिक धोरणामध्ये अंतर्भाव होतो.

मौद्रिक धोरणाचा मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्याशी संबंध असतो हे वर स्पष्ट केले आहे. अर्थव्यवस्थेमधील मुद्रा व प्रत्ययाचा पुरवठा हा खाली लिहिल्याप्रमाणे चार प्रकारचा असतो.

रिझर्व्ह बँकेच्या मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे :

(Objectives of Monetary Policy of RBI) :

मौद्रिक धोरण हे आर्थिक धोरणाचेच अंग असल्यामुळे आणि आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्याकरिता मौद्रिक धोरणाच्या माध्यमाचा उपयोग केला जात असल्यामुळे धोरणाची उद्दिष्टे समान राहणे कधीच शक्य नसते. मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे देश कालपरत्वे वेगवेगळी असतात. मौद्रिक धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये परिस्थितीनुसार असणे किंवा त्यामध्ये बदल घडून येणे हे सुद्धा अगदी स्वाभाविक मानले जाईल. मौद्रिक धोरणाच्या उद्दिष्टांची पुढे चर्चा केली आहे.

(१) रोजगार संधींची निर्मिती : उत्पादक स्वरूपाचे काम करण्याची क्षमता

व काम करण्यासाठी तयार असणाऱ्या व्यक्तींना मजुरीच्या योग्य दरावर काम न मिळणे ही स्थिती असते, तिलाच आपण बेकारी म्हणतो. बेकारी म्हणजे लोकांना काम मिळणे होय. बेकारीमुळे देशामधील मनुष्यबळ निष्क्रिय राहते, उत्पादनाला चाल

रिझर्व्ह बँकेच्या मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे

- (१) रोजगार संधींची निर्मिती
- (२) किमतीमधील स्थैर्य
- (३) विनिमयदराचे स्थैर्य
- (४) आर्थिक विकास

नाही, नैसर्गिक संसाधनांचा संपूर्ण उपयोग होत नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत नाही. बेकारी ही सध्याच्या काळामधील सर्वात महत्त्वाची समस्या आहे. बेकारी व दारिद्र्य यामध्ये कार्यकारणसंबंध असातो. रोजगाराच्या संधी निर्माण करून श्रम व तयार असलेल्या व्यक्तींना काम देण्याची सोय

बेकारी हटते. बेकारीच्या समस्येचे संभाव्य व गंभीर दुष्परिणाम विचारात घेऊन प्रमाणावर रोजगार संधींची निर्मिती हे विशिष्ट उद्दिष्ट दृष्टीसमोर ठेऊन मौद्रिक धोरण जाते. रोजगार संधींची निर्मिती हे उद्दिष्ट दृष्टीसमोर ठेऊन मौद्रिक धोरण आखल्यामुळे त्याची व्यवस्थितपणे अंमलबजावणी केल्यास रोजगार संधींची मोठ्या प्रमाणात होऊन लोकांना काम मिळते. ह्याचा परिणाम काम करणाऱ्या व्यक्तींचे जीवनमान

- 6) DiddarJaymala :Geography of Maharashtra, Rawat publication. 2002
- 7) Censes Atlas : Govt. of Maharashtra
- 8) Sing R. L. : Elements of Practical Geography ManavBooks 2015
- 9) पुणे सुरेश : महास्य ावा भूगोल वि ा बु स पललशस औंंगापुरा, औंंगाबाद २००९
- 10) दा ताने संतोष : महास्य
- 11) वेणे पांडुरंग : महास्य ावा भूगोल
- 12) पाटील टी. पी. : महास्य ावा भूगोल
- 13) सवदी ए. बी. : महास्य ावा भूगोल, नलराली काशन, पुणे
- 14) सावंत काशः महास्य ावा भूगोल फडके काशन २००२
- 15) धारपुरे वि लः महास्य ावा भूगोल, पलंपलापुरे काशन, नागपूर २०१ॢ
- 16) मगर जयतुमार : महास्य ावा भूगोल, वि ा काशन नागपूर.१९९०
- 17) पाटील ही. जे. : महास्य ावा भूगोल, शांत पललवेशन २०१०
- 18) कालकर लीकांत व सागळे शैलजा : महास्य ावा भूगोल, डायमंड पललवेशन पुणे २००९
- 19) स सेना उमेश कलशोर. : मानचल चल ण एव योगा मक भूगोल.
- 20) पुमलया बी. सी. : सव ण एवं काय, ल मी पललवेशन , दि ली.

Appendix-C

Paper Pattern for All Six Semester
(Semester-I to Semester-VI) (Economics)

Theory : 80 Marks
Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

- i. All Questions are Compulsory
 - ii. All question carry Equal Marks (Each Question SIXTEEN Marks)
1. Student will have to Solve TWO Long Question from Any Two of the Five Units. Each of these broad Question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is Available)
 2. Student will have to Solve EIGHT Short Question in all choosing four Question from Each of the Two units out of the Total Five. Each Short Question Carries Four Marks (Internal Choice is Available)
 3. Student will have to Solve EIGHT Multiple Choice Type Question from Any One of the five units. Each of these Questions Carries Two Marks.

$$2 \times 16 = 32$$

$$8 \times 4 = 32$$

$$8 \times 2 = 16$$

$$\text{Total} = 80$$

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks

Unit-II Agriculture :

- 2.1. Importance of Agriculture in Indian Economy :
- 2.2 Productivity :- Causes of Low Productivity and Remedies to increase productivity
- 2.3 Agricultural Marketing : Difficulties and Remedies of Agricultural Marketing
- 2.4 Subdivision and Fragmentation : Concept, Causes & Remedies.

Unit-III Industrial :

- 3.1 Industrial Policy – 1991
- 3.2 Small Scale Industry : Importance, Problem, Remedies
- 3.3 Industrial Disputes : Causes, Remedies
- 3.4 Trade Union : Characteristics and Functions

Unit – IV External Sector an Important Areas of Concern :

- 4.1 India's Foreign Trade :- Direction & Composition
- 4.2 Poverty :- Causes, Remedies
- 4.3 Unemployment : Causes, Types, Remedies
- 4.4 Self Help Group

Unit-V Environment and Pollution :

- 5.1 Environment : Meaning and Types
- 5.2 Natural Resources : Land, water, Forest, Causes and Remedies of Air, Water and Land Pollution
- 5.3 Global Warming.

Books Recommended :

- 1) Rudra Datta & K.P.M. Sundaram Indian Economy, S. Chand & company New Delhi
- 2) Five Year Plan, Govt. of India
- 3) Jalan Bimal :- Indian Economic Policy, preparing for the 21st Century, Viking, New Delhi
- 4) डॉ. ग.ना. झामरे : भारतीय अर्थव्यवस्था व विकास व पर्यावरण, अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
- 5) मिश्र पुरी : भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन, दिल्ली
- 6) रुद्र दत्त व सुंदरम् के.पी.एम. : भारतीय अर्थव्यवस्था एस.चंद पब्लिकेशन, दिल्ली
- 7) डॉ. गव्हाळे राजेंद्र आर., : आर्थिक विकास व पर्यावरणाचे अर्थशास्त्र ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

**B.A. Final
Semester-VI
Demography**

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit - I Introduction

- 1.1 Meaning and Scope of Demography
- 1.2 Theories of Population- Malthus, Optimum Population Theory, Theory of Demographic Transition
- 1.3 Population Explosion

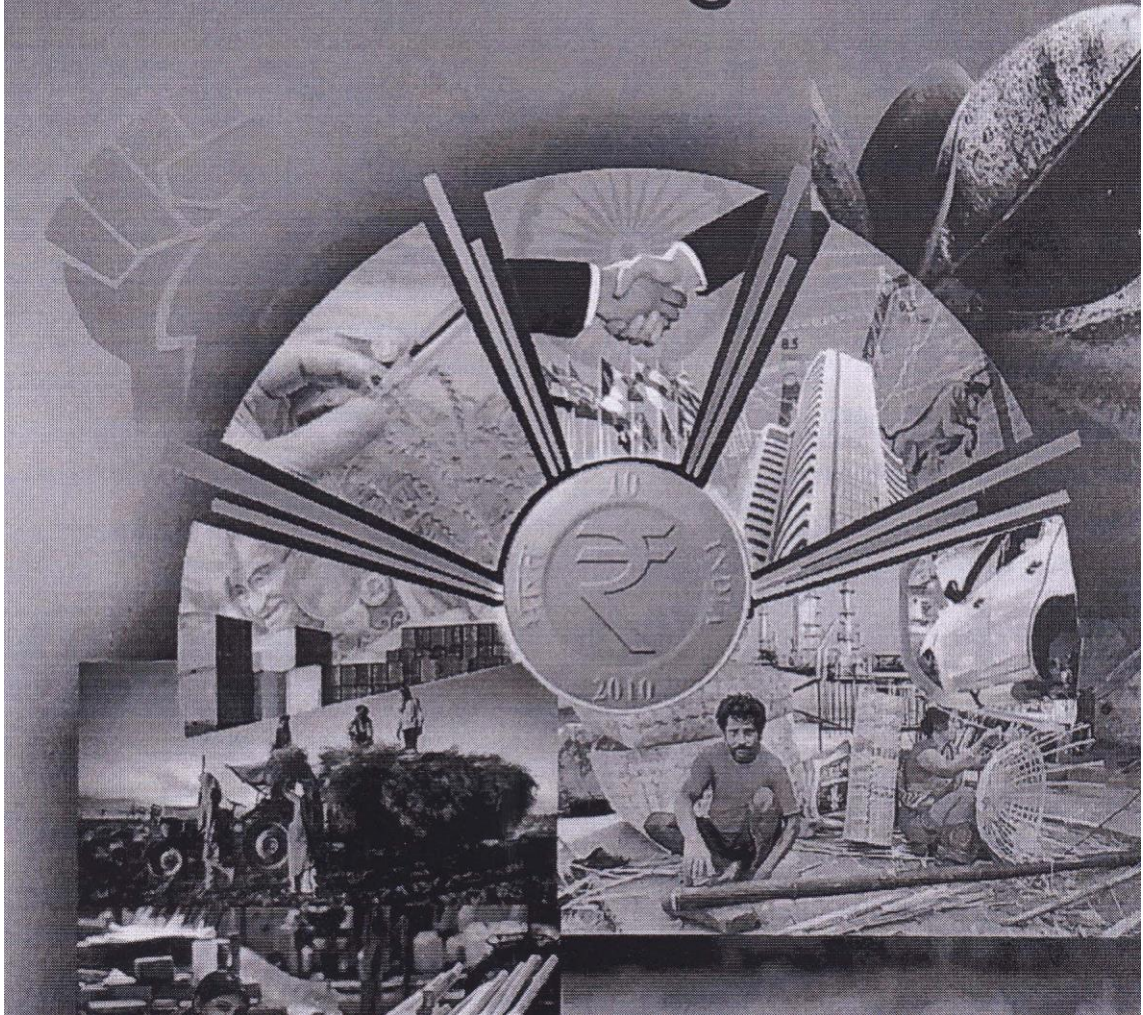
Unit - II Fertility and Mortality

- 2.1 Importance of Study of Fertility
- 2.2 Factors affecting Fertility- Socio-Economic Factors, Economic Status, Health, Education, Nutrition, Caste, Religion, Race, Region, Rural-Urban and Status of Husband & Wife.
- 2.3 Mortality- Death Rate, Birth and Infant Mortality Rate, Factors for Decline in Mortality in

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. पाचवी सेमिस्टर

भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ. रवींद्र देशमुख

सेमीर ५ (V)

भारतीय अर्थव्यवस्था/८

अर्थशास्त्र B.A III Sem V (E)

१.२ : आर्थिक नियोजन

(Economic Planning)

वर्तमान काळात आर्थिक नियोजन मानवी जीवनाचे एक अभिन्न अंग बनले आहे. आज असे एकही क्षेत्र नाही की, नियोजनाचा अंगीकार केला जात नाही. आजच्या युगाला “नियोजनाचे युग” संबोधल्या जाते.

नियोजनाच्या व्याख्या : नियोजन या शब्दाबाबत विभिन्न अर्थशास्त्रज्ञांमधील मतभेद असल्याने त्यांच्या अनेक व्याख्या अस्तित्वात आहेत. प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) एच.डी. डीकिन्सन : एका केंद्रीय सत्तेने राष्ट्रांच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्था पाहणी करून त्या आधारावर वस्तूचे उत्पादन केव्हा, कुठे, कसे आणि किती प्रकरायचे याविषयी निर्णय घेणे म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

२) डॉ. डॉल्टन : देशातील विपुल साधनसामुग्रीवर अधिकार असणाऱ्या व्यक्तीने उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने आर्थिक व्यवहारांचे संचालन करणे म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

३) हर्मन लेव्ही : मागणी व पुरवठा ह्यांचे संतुलन साधण्याचे हेतूने उत्पादन व वितरण क्षेत्रात केंद्रीय सत्तेने लावलेली आर्थिक नियंत्रणे म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

४) भारतीय नियोजन मंडळ : पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टांचे साध्य करण्याकरिता देशातील साधनांना एकत्रित करून त्यांचा महत्तम लाभकारक वापर करण्याकरिता अवलंबविण्यात येणारे तंत्र म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

वैशिष्ट्ये : वरील व्याख्यांवरून नियोजनाची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

१) नियोजन आर्थिक संघटनेची एक पद्धती आहे.

नियोजनाची आवश्यकता :

जगातील विविध देशांना मग ते भांडवलवादी असो, साम्यवादी अ लोकशाहीवादी देश असोत पुढील कारणास्तव त्यांना नियोजनाची आवश्यकता आहे.

- १) उपलब्ध साधनसामुग्रीचा जास्तीत जास्त वापर करून उत्पादनात वा
- २) मोजक्या लोकांच्या हातात आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होवू न देणे
- ३) देशातील उत्पन्न व संपत्तीची विषमता कमी करून लोकांना आर्थिक सामाजिक न्याय मिळवून देणे.
- ४) लोकांना आवश्यक सर्व सोयी सुविधा उपलब्ध करून देवून त्यांचे राहणीमानाचा स्तर वाढविणे.
- ५) रोजगारीच्या सोयीमध्ये वाढ करणे जेणे करून बेकारी कमी होईल
- ६) साधनसामुग्रीचा अपव्यय टाळून विकासाचा वेग वाढविणे.
- ७) अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य निर्माण करणे.

भारतीय नियोजनाची व्यूहरचना

(Strategy of Indian Planning)

भारताला नियोजनाची आवश्यकता :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लगेच १९५१ पासून भारताने नियोजनाचा अवलंब सुरुवात केलेली आहे. भारताला नियोजनाची आवश्यकता का भासली ह्याचे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **विकासाचा वेग वाढविणे** : स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी ब्रिटिशांच्या वसा धोरणामुळे भारताचा विकासाचा वेग बराच मंदावला होता. तो वाढवून भारताला देशाबरोबर आणण्याकरीता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली आणि

ीय अर्थव्यवस्था/१०

संख्या या व्यवसायात कार्यरत आहे. त्यामुळे या व्यवसायावर लोकसंख्येचा सेंदिवस वाढत आहे. असे असूनही ही शेती मागासलेली आहे. ह्याचे कारण म्हणून आधुनिक यंत्रे, अवजारे, खते, बि-बियाणे, औषधे, पाणीपुरवठा इत्यादी साधने घेऊन करणे होय. तसेच ही शेती हंगामी स्वरूपाची असल्याने तिथे बेकारीचे प्रमाण उच्च आहे. भारतीय शेतीचे हे परंपरागत स्वरूप बदलवून तिला आधुनिक स्वरूप देण्याकरिता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली. ह्यातूनच नियोजनाचा अवलंब घ्यायला आला.

४) दारिद्र्याचे दुष्टचक्र तोडणे : भारतात एकूण लोकसंख्येच्या जवळजवळ १०% लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. दारिद्र्यामुळे या लोकांच्या किमान गरजाही पूर्ण करता येत नाही. दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या या लोकांना जीवन करून त्यांना सुखी-समाधानी जीवन प्रदान करण्याकरिता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली.

५) बेकारी कमी करणे : भारतात ज्या गतीने लोकसंख्या वाढत आहे. त्याच गतीने रोजगारीच्या सोयींमध्ये वाढ झाली नाही. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर बेकारी वाढत चालली आहे. ही बेकारी कमी करण्याकरिता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली.

६) आर्थिक संकटे दूर करणे : मुक्त अर्थव्यवस्थेत मुद्रास्फिती, मुद्रा-अपस्फिती, अनेक आर्थिक संकटे येत असतात. ज्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे स्थैर्य नष्ट होऊ शकते. ही परिस्थिती नियोजनाचा अवलंब केल्यास टाळता येते. भारताला होवू लागल्याने नियोजनाचा अवलंब करण्यास सुरुवात केलेली आहे.

७) मक्तेदारीचे नियंत्रण : अनियोजित अर्थव्यवस्थेत काही मोजक्या लोकांनीच आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होवून त्यांची मक्तेदारी प्रस्थापित होण्याची व त्यामुळे

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. सहावी सेमिस्टर

लोकसंख्याशास्त्र

Demography

डॉ. तायळवाड | डॉ. सावळे

सैमीरर ए(VI)

डाररररर B.A III sem VI (Eco)

:: १.२ ::

लोकसंख्येचे सिद्धांत

(Theories of Population)

१.२.१ प्रस्तावना

१.२.२ माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत

१.२.३ युक्त लोकसंख्या सिद्धांत

१.२.४ लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत

१ प्रस्तावना :

(Introduction):

प्राचीन काळापासून तत्वचिंतकांनी लोकसंख्येबाबत चिंतन केलेले आहे. इब्न खल्दून (१३३२-१४०६) यांनी सामाजिक संघटनांचे आर्थिक विश्लेषण करण्याकरिता लोकसंख्या, विकास आणि समूह गतिशीलतेचा अभ्यास केला. पुढे त्यातून सैद्धांतिक तत्वांची उत्पत्ती झाली. त्यामुळे इब्न खल्दून यांना 'लोकसांख्यिकीचे पितामह' संबोधल्या जाते. १७ व्या आणि १८ व्या शतकात जॉन ग्रॅट, रिचर्ड प्राइस, ऑगस्टस डी. मॉर्गन यांमध्ये आपले योगदान दिले.

२.२ माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत :

(Malthus's Theory of Population) :

प्रसिद्ध ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ आणि लोकसंख्याविषयक प्रश्नांचे अभ्यासक प्रो. रॉबर्ट माल्थस यांनी १७९८ मध्ये 'An Essay on the Principle of Population' थो 'लोकसंख्येची तत्त्वे' या निबंधामध्ये लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत मानवजातीच्या सामाजिक प्रक्षोभाची भीती वाटत होती. कारण त्यापूर्वीचे याबाबतचे विचार सरासरी स्वरूपाचे होते. हा सिद्धांत म्हणजे माल्थसपूर्वीचे लेखक आणि तत्वज्ञ विल्यम गॉडविन आणि काँडरसेट या फ्रेंच गणिततज्ज्ञ आणि अर्थतज्ज्ञ यांच्या विचारांना प्रत्युत्तर देण्याचा प्रयत्न होता. डॉ. माल्थस हा ख्रिश्चन धर्मोपदेशक होता आणि धर्मोपदेशक होण्याच्या गणितशास्त्राची 'रँगलर' ही पदवी मिळाली होती. माल्थसच्या या लोकसंख्याविषयक विचारांमुळे माल्थसपूर्व आणि माल्थसेत्तर असे लोकसंख्याशास्त्राचे दोन भाग बनले. माल्थसच्या या सिद्धांतात प्रामुख्याने गॉडविन व काँडरसेट यांच्या विचारांविरुद्ध युक्तिवाद केला आहे. अन्नधान्याची स्थिती व लोकसंख्यावाढ या बाबींच्या आधारे माल्थसने हा सिद्धांत मांडला.

लोकसंख्येबाबत माल्थसने मांडलेला हा सिद्धांत पुढील प्रमुख गृहितांवर आधारित आहे :

(१) मानवाच्या अस्तित्वासाठी अन्नधान्याची आवश्यकता आहे.

(२) स्त्री-पुरुषातील जबरदस्त लैंगिक आकर्षणामुळे लोकसंख्या सातत्याने वाढते.

(३) शेतीमध्ये आन्हासी उत्पत्ती नियम कार्यान्वित होतो.

अन्न आणि लैंगिक वासना या दोन बाबी आवश्यक असल्याने त्या गृहीतकांच्या आधारे माल्थसने पुढीलप्रमाणे लोकसंख्याविषयक विचार मांडले :

(१) लोकसंख्यावाढ भूमितीय गतीने : माल्थसच्या मतानुसार, स्त्री-पुरुषांमधील

लोकसंख्याविषयक गृहिते :

लोकसंख्यावाढ

जबरदस्त लैंगिक आकर्षणामुळे दर २५ वर्षांनी

जगाची लोकसंख्या दप्पट होईल. त्याच्या मते

ल. अन्नधान्य उत्पादन १ : २ : ३ : ४ : ५ : ६ या गतीने म्हणजेच अंकगणितीय गतीने वाढेल, म्हणजेच अन्नधान्य उत्पादनाचे प्रमाण लोकसंख्यावाढीपेक्षा कमी असेल.

(३) असंतुलन : स्त्री-पुरुषातील लैंगिक आकर्षणामुळे २, ४, ८, १६, ३२ या गतीने वाढणारी लोकसंख्या आणि शेतीत आन्हासी उत्पत्ती नियम लागत असल्यामुळे अन्नधान्य उत्पादन १, २, ३, ४, ५, ६ या गतीने वाढते. त्यामुळे या दोहोंमध्ये असंतुलन होते. लोकसंख्यावाढ आणि अन्नधान्य उत्पादनवाढ यातील विषम वाढ लक्षात घेतल्यास अवघ्या दोन शतकांच्या कालावधीतच लोकसंख्येशी अन्नधान्य उत्पादनाचे गुणोत्तर १:१० एवढे तर पुढील तीन दशकांनी ४,०९६:१३ एवढे विषम होईल. त्यामुळे समाजात दारिद्र्य, भूकमारी, विषमता, बेकारी, दरोडे, गुन्हेगारी यासारखे प्रश्न गंभीररित्या येऊ लागतील. परिणाम ! समाजामध्ये असंतुलन निर्माण होईल.

(४) प्रतिबंधात्मक उपाय : माल्थस हा धर्मोपदेशक होता. त्यामुळे त्याला लोकसंख्यावाढ नियंत्रणार्थ कृत्रिम उपाययोजना मान्य नव्हत्या. त्याच्या मते, मानव व इतर प्राण्यांमध्ये फरक असतो. विचारशक्तीमुळे मानव हा इतरांपेक्षा श्रेष्ठ ठरतो. त्यामुळे स्वच्छतेचा वासनाशक्तीवर संयम ठेऊन प्रजोत्पादन कमी करण्यासाठी प्रयत्न करेल. यामध्ये -

(अ) नैतिक संयम : त्याच्या मतानुसार, मानवाद्वारे नैतिक संयम राखून म्हणजेच नैतिकतेचे पालन करून, उशिरा विवाह करून किंवा अविवाहित राहून किंवा विवाहानंतर गर्भनिरासण राखून लोकसंख्यावाढीला नियंत्रित करावे.

(ब) अनीती : नैतिक नियमांच्या मागे लागून एखादेवेळी नियम पाळणाऱ्यांचे लक्ष कडेच गेल्यास त्याचा परिणाम व्यसनाधीनतेकडे, विवाहबाह्य संबंध असे गंभीर परिणाम आणू शकतो. त्याला भोगावे लागतात. त्याचा लोकसंख्यावाढीवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

(क) विपत्ती : याबाबतीत माल्थस म्हणतो की, निसर्ग नियमामुळे काम करणारे जे लोक असतात, त्यांच्या अनिष्ट परिणामांचा भोग लोकांच्या वाट्याला आला म्हणजेच लोकसंख्येत घट होत असते.

(५) नैसर्गिक उपाय : माल्थस म्हणतो, जेव्हा मानव लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण